

## **SUBKULTURY MŁODZIEŻOWE W KONTEKŚCIE MARGINALIZACJI PRZESTRZENI MIEJSKIEJ. STRATEGIE PRZECIWDZIAŁANIA WYKLUCZENIU SPOŁECZNEMU NA PRZYKŁADZIE FUNKCJONOWANIA SUBKULTURY HIP-HOPOWEJ W WARSZAWIE**

**Youth subcultures in the context of marginalization of urban space. Strategies for the prevention of social exclusion on the example of functioning of the hip-hop subculture in Warsaw**

### **Abstrakt**

Podstawowe założenie niniejszego artykułu zogniskowane jest wokół analizy korelacji pomiędzy pojęciami subkultur młodzieżowych, marginalizacji przestrzeni miejskiej i wykluczenia społecznego w zakresie autorskiego ujęcia analitycznego oraz autorskich badań empirycznych. Artykuł obejmuje zatem prezentację propozycji definicyjno-teoretycznych (w świetle rozwoju funkcjonowania subkultur młodzieżowych) oraz prezentację aplikacji rezultatów badań w ramy działalności trzeciosektorowej. Subkultury młodzieżowe stanowią rezultat procesu marginalizacji przestrzeni miejskiej, będąc jednocześnie potencjalnym czynnikiem zarówno rozwoju marginalizacji, jak również niwelowania jej zakresu. W tym kontekście zaakcentowany został przede wszystkim stosunkowo mniej obecny w literaturze przedmiotu aspekt prorozwojowego i re-adaptacyjnego potencjału subkultur. Prezentacja rezultatów jakościowych terenowych badań warszawskiej subkultury hip-hopowej, badań determinacji i indywidualnych motywacji wejścia w struktury warszawskiej subkultury hip-hopowej, analizy treści utworów muzycznych autorstwa przedstawicieli warszawskiej subkultury hip-hopowej umożliwiła rozwinięcie kategorii subkultur kontestacji alternatywnej (w oparciu o koncepcję kontestacji alternatywnej T. Palecznego). Następnie, na podstawie modelu wyjaśniającego funkcjonowanie warszawskiej subkultury hip-hopowej stworzono model strategii przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Zakres aplikacji (ilościowy i merytoryczny) uzyskanych wyników w ramy funkcjonowania Klubu Młodzieżowego „Alternatywa” Fundacji „Naszym Dzieciom” zrzeszającej subkulturową młodzież oparto na narzędziach SNA (social network analysis). W artykule zawarto również określone rekomendacje dla podmiotów zainteresowanych instytucjonalizowaniem subkulturowego potencjału przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu.

**Słowa kluczowe:** subkultury młodzieżowe, subkultura hip-hopowa, wykluczenie społeczne, marginalizacja przestrzeni miejskiej, przeciwdziałanie, kontestacja alternatywna, aplikacja wyników badań

### **Abstract**

Following article is focused on analysis of correlations between the concepts of youth subcultures, marginalization of urban space and social exclusion in the range of author's analytical point of view and empirical research. The article contains the accentuation of definitional and theoretical proposals and presentation of application of research results in the field of third sector. Youth subcultures are the result of the process of marginalization of the urban space and also potential factor of the development of the marginalization and reduction of its range. In this context was emphasized the aspect of developmental and readaptational potential of subcultures. There was developed the category of alternative contestation subcultures according to research results of qualitative field research of Warsaw hip-hop subculture, determinations and individual motivations of entry into the structures of Warsaw hip-hop subculture, content analysis of lyrics. Then, on

the base on explanatory model of Warsaw hip-hop subculture was created the model of strategy of prevention of social exclusion. The results of application of research results in the field of Youth Club "Alternatywa" were based on SNA tools. The article contains also recommendations for the sectors interested in developing and institutionalization of subcultural potential of the prevention of social exclusion.

**Keywords:** youth subcultures, hip-hop subculture, social exclusion, marginalization of urban space, prevention, alternative contestation, application of research results

### Wprowadzenie

Subkultury młodzieżowe ujmowane są najczęściej jako rezultat procesu marginalizacji przestrzeni miejskiej (w związku z tzw. segregacją społeczno-przestrzenną, zob. w tym kontekście Jałowiecki 2006: 52–53). Wyżej wymienione grupy mogą również determinować rozwój marginalizacji poprzez obecne na ich polu zachowania ryzykowne. Segregacja społeczno-przestrzenna wpływa na kreację subkultury przez jednostki zaangażowane w rozwiązywanie wspólnych problemów adaptacyjnych. Aktywność grup subkulturowych potencjalnie determinuje jednak (szczególnie w odbiorze społecznym) marginalizację i gettoizację miejskiej przestrzeni (zaakcentować należy w tym kontekście m.in. zjawiska dewastacji i aktywności o charakterze chuligańskim, a także po części przestępczym). Uwypuklenia wymaga natomiast stosunkowo nieobecny w dotychczasowych analizach problematyki aspekt prewencyjnego i niwelującego oddziaływanie czynników marginalizacyjnych funkcjonowania poszczególnych grup subkulturowych. Powyższy potencjał związany z funkcjonowaniem subkultur jest szczególnie ważny w kontekście dynamicznych zmian społecznych, wpływających na rozkład znanego dotychczas kształtu struktury społecznej (co determinuje zaawansowane napięcia strukturalne). Jak twierdzi włoski socjolog L. Gallino: „Wspólnotowe wartości i zasada dobra wspólnego już nie istnieją (...) życie jednostek i grup oparte jest na konsumpcji i obserwacji (...) nie chodzi już o to, aby być w czymś lepszym, ale aby znaleźć sposób na zwycięstwo. To walka pomiędzy zwycięzcami i przegranymi” (Gallino 2012: 12). Należy w związku z tym dodać, iż to właśnie płaszczyzna systemowo-instytucjonalna, podlegająca ponowoczesnym oddziaływaniom stanowi w odniesieniu do adolescentów jeden z głównych czynników ryzyka dewiacyjnego (zob. m.in. Łukaszewski 2015: 242).

W tym świetle aktywność grup ukształtowanych na polu kontestacji zastanej rzeczywistości, związana z niwelowaniem zakresu zachowań ryzykownych, prowadzących do nieprzystosowania, a w konsekwencji wykluczenia społecznego, stanowi jeden z kluczowych elementów readaptacji jednostek, w przypadku których fundament socjalizacyjno-wychowawczy posiada niespójny, a nierzadko dysfunkcyjny charakter. Zdecydowanie sugestywną, a jednocześnie symptomatyczną zdaje się w tym przypadku wypowiedź Clifforda „Goldie” Price’a, założyciela wytwórni muzycznej Metalheadz, głównego twórcy drum&bass – jednego z radykalnych odłamów muzyki klubowej, stanowiącego podstawę subkultury junglists (z racji londyńskiego pochodzenia typowo miejskiej i w związku z tym przenikającej się z hip-hopem), zwracającego uwagę na specyfikę miejskiego otoczenia stanowiącego tło procesu dorastania: „Kiedyś pod mój dom przyjechała policja i mierzyła z pistoletu do mojej byłej dziewczyny. Mnóstwo narkotyków, bawiliśmy się bronią – miałem wybór pomiędzy życiem na krawędzi w Walsall a byciem artystą. Nie wiem, co zrobiłbym, gdybym wybrał źle” (zob. <https://www.youtube.com/TheMetalheadzTV>, dnia 02.01.2016, na temat wytwórni Metalheadz zob. m.in. Shapiro 1999: 132–134, Larkin 2011: 1370, metalheadz.co.uk, dnia 02.01.2016).

Odnosząc się do słynnej frommowskiej dychotomii „mieć czy być” (zob. Fromm 2012: 29–177), można zaryzykować stwierdzenie, iż grupy ukształtowane na polu wypełniania zróżnicowanych deficytów akomodacyjnych (m.in. materialno-ekonomicznych, aksjologicznych, przynależnościowych/tożsamościowych/identyfikacyjnych, rozwojowo-twórczych, mentalno-emocjonalnych czy też zogniskowanych wokół stylu życia), a także sprzeciwu wobec uwarunkowań determinujących wymienione luki sytuują się po stronie „być”. Grupowe wsparcie posiada zatem nie tylko charakter interakcyjny i strukturalny (w ramach funkcjonowania w „alternatywnych” strukturach), lecz także aksjonormatywny (na temat aspektu samopomocowego funkcjonowania poszczególnych grup i światów społecznych zob. m.in. Truskowska 2014: 7–18).

Pogłębiona analiza empiryczna readaptacyjnego potencjału subkultur wymaga oczywiście uprzedniego poczynienia ustaleń definicyjnych, uwzględnienia aktualnych propozycji teoretycznych eksplanacji owego fenomenu społecznego, prezentacji różnicowania wyznaczników funkcjonowania poszczególnych grup subkulturowych, a następnie wykorzystania precyzyjnych i odpowiadających progresji zjawiska kategorii deskryptywnych.

### 1. Autorskie ujęcie analityczne

Przytoczenie bazowej propozycji definicyjnej, prezentowanej przez autora niniejszego artykułu w ramach poprzednich opracowań (zob. m.in. Łukaszewski 2014: 216, Łukaszewski 2015: 224–225), rekonstruuje chronologię analiz i stanowi punkt wyjścia pogłębionych eksploracji.

Przyjęto zatem, iż subkultura to forma społeczna, charakteryzująca się postawą opozycji, sprzeciwu bądź kontestacji wobec wybranej części, rzadziej całości systemu społecznego, a jej wyróżniki to odrębna aksjologia, własne wartości w zakresie percepcji rzeczywistości i definicji sytuacji, które mogą być manifestowane w określonych zachowaniach, aktywności i działalności społecznej, stylu ubioru oraz twórczości artystycznej, przede wszystkim muzycznej. W zakresie identyfikacji czynników kreacyjnych stwierdzono, iż luka (dysfunkcja) aksjologiczna w zakresie rodzinnego etapu socjalizacji i transmisji wartości prowadzi do wytwarzania mechanizmów alternatywnej adaptacji, których rezultatem to m.in. właśnie kreacja subkultur młodzieżowych, a także wchodzenie w już istniejące struktury subkulturowe (właściwe szczególnie dla adolescentów). Potencjał alternatywizacji, wytwarzania struktur działania funkcjonalnych dla jednostek i grup zauważalny jest w związku z tym już na poziomie definicji i teorii kreacji subkultur (w ramach propozycji wypełniania powyższej luki). Jako że aktywność subkulturowa może przyjmować zarówno ryzykowne (związane z zachowaniami dewiacyjnymi szczególnie w okresie adolescencji), jak i funkcjonalne formy, uprawnione wydaje się stwierdzenie, iż czynniki ograniczające występowanie oraz skłonność do zachowań dewiacyjnych mogą stanowić bazowe elementy rozwoju kapitału społecznego (na temat specyfiki kapitału społecznego w subkulturach młodzieżowych zob. m.in. Łukaszewski 2014: 219–222), w konsekwencji przeciwdziałając wykluczeniu społecznemu.

Szeręg dostępnych w literaturze przedmiotu eksplikacji powyższej kategorii wpływa na konieczność doprecyzowania zakresu pojęciowego w odniesieniu do podejmowanej problematyki i przyjętych założeń analitycznych (w kontekście systematyzacji zauważalnych nurtów definicyjno-teoretycznych w obrębie badań nad wykluczeniem społecznym zob. Broda-Wysocki 2012). K. Frieske twierdzi, iż „wykluczenie społeczne to alienacja lub niedostateczny udział jednostek lub grup społecznych w społeczeństwie jako całości, w jego głównych obszarach funkcjonowania oraz instytucjach publicznych, które wynikają z cech społecznych tych jednostek, np. pochodzenia etnicznego, rasowego itp.” (Frieske 2005: 55–62). P. Broda-Wysocki i S. Golinowska tworzą natomiast gradację zakresów pojęciowych, ujmując wykluczenie społeczne jako kategorię szerszą od nierzadko zrównywanego z nią ubóstwa, akcentując również i włączając w obręb możliwych obszarów wykluczeń zagadnienia zaawansowanej partycypacji społecznej i integracji międzyludzkiej (zob. w tym kontekście m.in. Golinowska, Broda-Wysocki 2005: 36). Wyżej wymienieni autorzy zwracają uwagę na kulturowy aspekt wykluczenia, korespondujący szczególnie z funkcjonowaniem subkultur młodzieżowych, w zależności od charakteru aktywności danej grupy, niwelującego bądź też determinującego wykluczenie o charakterze kulturowym. W związku z tym należy stwierdzić, iż już na poziomie definicyjnym w ramach aktywności subkultur wyróżnić można potencjalne elementy prewencyjne:

- dezalienacja poprzez poczucie przynależności i solidarność grupową;
- partycypacja społeczna poprzez aktywność o charakterze kulturowym, budowanie i wykorzystywanie środków sprzeciwu wobec kultury dominującej (co wymaga uczestnictwa w społeczeństwie pojmowanym jako całość);
- instytucjonalizacja działalności (w opozycji do instytucji publicznych bądź też przy współpracy z wybranymi instytucjami).

## 2. Aktualne koncepcje analizy progresji funkcjonowania subkultur

Należy zauważyć, iż najnowsze eksploracje badaczy z Wielkiej Brytanii i USA oraz wyprowadzone z nich próby opisu i eksplanacji zawierają odniesienie do dynamiki zmian wyznaczników aktywności poszczególnych subkultur. Wychodząc z etapu buntu i frustracji przejawiającego się w ryzykownych zachowaniach i postawach, ewoluują one w stronę działalności funkcjonalnej indywidualnie oraz grupowo (alternatywna adaptacja uwzględniająca rozwój społeczno-osobowościowy), a następnie również w stronę użytecznej społecznie czy też stricte intencjonalnie prospołecznej. Spośród aktualnych koncepcji analizy ewolucji zjawisk subkulturowych na plan pierwszy wysuwają się niżej przedstawione propozycje.

K. Gelder ujmuje subkultury w kategoriach odmowy uczestnictwa w banalnym, uporządkowanym, masowym sposobie egzystencji. Punktem wyjścia jest w tym przypadku sprzeciw wobec masyfikacji, a grupa subkulturowa stanowi pole nonkonformizmu, swoistej społecznej dystynkcji, miejskiej „odnowy” w ramach tzw. gettocentryczności. Alternatywna przestrzeń, alternatywne źródło kulturowe staje się jednocześnie „głosem danych społeczności” (Gelder 2007: 4, 107–122). Zdaniem J. Patricka Williama subkultura – alternatywna wspólnota – zapewnia tożsamościową identyfikację, pole aktywności, a także sposób interpretacji wybranych elementów rzeczywistości społecznej (Williams 2011). Jedną z najbardziej aktualnych, a także adekwatnych do zaawansowanego etapu funkcjonowania subkultur wydaje się koncepcja R. Haenflera, który twierdzi, iż subkultura zogniskowana wokół środków sprzeciwu symbolicznego tworzy styl życia wykraczający poza wiek młodzieżowy (Haenfler 2014: 1–27, 139–155). Zauważalne jest zatem odejście od immanentnego przypisania subkultur do kategorii młodzieży oraz zaakcentowanie symbolicznych (głównie twórczych) środków ekspresji i komunikacji z otoczeniem. Z potencjałem przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu koresponduje jednak szczególnie propozycja L. Berzano, postrzegającego subkulturę jako autoidentyfikację, autodefinicję, stanowiącą rdzeń wszelkiego jednostkowego i grupowego zaangażowania. Ów proces identyfikacji oparty jest na wzajemnym szacunku między członkami (Berzano 2015: 89–176).

### 2.1. Kontestacja alternatywna jako kategoria analityczna

Przytoczenie powyższych interpretacji niewątpliwie umożliwia odniesienie do kategorii kontestacji alternatywnej, korespondującej z najnowszymi ujęciami analitycznymi, przedstawionej przez T. Palecznego w pracy *Kontestacja: Formy buntu we współczesnym świecie*. Warto nadmienić, iż wymieniony autor analizował nie tylko subkultury, lecz także ruchy społeczne i grupy rewoltowe/wywrotowe/kontrkulturowe, a kategoria w dalszym ciągu posiada walor aktualności (zarówno ściśle teoretycznie, jak i w kontekście potencjału operacjonalizacyjnego), pomimo że przedstawiona została 18 lat temu (zob. Paleczny 1997: 91–92).

Kontestacja alternatywna związana jest z budowaniem własnych wyznaczników, struktur ideowych, form wolnej od „dysonansu poznawczego” (następnie poczucia deprywacji relatywnej) identyfikacji tożsamościowej. Powyższy typ kontestacji posiada innowacyjny charakter, nie zakłada zmiany wartości rdzennych, konstytutywnych dla trwałości systemu, lecz dotyczy ich reinterpretacji i reorientacji (Paleczny 1997), a także może stanowić źródło postaw funkcjonalnych adaptacyjnie i utylitarnych społecznie. Postawy te związane są głównie z wykorzystywaniem roli aktywności twórczej w ograniczaniu zakresu zachowań ryzykownych.

Należy uściślić, iż kontestacja alternatywna zauważalna jest na poszczególnych etapach działania danych subkultur, nie występuje jednak na polu stosunkowo nielicznych subkultur o ściśle dewiacyjnych/przestępczych wyznacznikach aktywności. W tym przypadku konieczne jest zatem odniesienie do aspektu typologiczno-deskrypcyjnego.

### 3. Aktywność subkulturowa – zróżnicowanie wyznaczników

Poszczególne grupy subkulturowe ewoluują od kontestacji opartej na buncie i frustracji do kontestacji alternatywnej – poszukiwania form wyrazu, środków ekspresji (m.in. aktywności twórczej, a także zaangażowania społecznego). Prospołeczny charakter działalności, manifestowanie określonych wartości deklaratywnie „dla dobra wspólnego” zauważalne jest szczególnie na polu subkultury hip-hopowej (zob. Łukaszewski 2014: 225–231), a także kibicowskiej (w ramach ruchu ultras, zogniskowanego wokół opraw meczowych, integracji lokalnej

społeczności, działalności patriotycznej i pomocowej, zob. m.in. Dudała 2004: 11–14, Łukaszewski 2013). W ramach typologii subkultur obecne są również tzw. subkultury aksjologicznego wzmocnienia społeczeństwa, zorientowane wokół ściśle „pozytywnych” i nieryzykownych wzorców działalności. Wśród nich wyróżnić możemy np. elementy ruchu oazowego, a także inne grupy o religijnych motywacjach aktywności (por. Bąk 2008: 33, Jędrzejewski 1999: 86, 88). Kolejna kategoria (szczególnie interesująca w świetle możliwości przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu) to subkultury kultywujące świadomość indywidualną i społeczną, kontestujące jednocześnie kompulsywne i bezrefleksyjne zachowania ryzykowne. W tym kontekście wyróżnić należy przede wszystkim subkulturę hard core’ową wraz z odłamek straight edge, sprzeciwiającym się stosowaniu substancji psychoaktywnych i promiskuityzmowi (zob. m.in. Blush 2010: 9-11, Haenfler 2006: 7–8, Bąk 2008: 65–66).

#### 4. Weryfikacja empiryczna

Płaszczyzną empirycznej weryfikacji założeń teoretycznych stanowią następujące procesy badawcze, związane z kwalitatywną orientacją badawczą (przy wykorzystaniu metod reaktywnych i niereaktywnych):

- jakościowe badania terenowe warszawskiej subkultury hip-hopowej;
- badania determinacji wejścia w struktury warszawskiej subkultury hip-hopowej;
- model wyjaśniający funkcjonowanie warszawskiej subkultury hip-hopowej;
- analiza treści utworów muzycznych członków warszawskiej subkultury hip-hopowej.

Płaszczyzną implementacji rezultatów badań stanowią natomiast programy animacyjne realizowane w Klubie Młodzieżowym „Alternatywa” Fundacji „Naszym Dzieciom”, skierowane głównie do młodzieży z osiedla Jelonki w dzielnicy Bemowo, a także ogólnowarszawskiej młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym, aktywnej m.in. na polu subkultury hip-hopowej.

W ramach wyróżnionych procesów badawczych w 2011 roku przeprowadzono 33 wywiady indywidualne-pogłębione (IDI) z przedstawicielami warszawskiej subkultury hip-hopowej w wieku 16–28 lat, 11 wywiadów narracyjno-biograficznych z publicznymi przedstawicielami warszawskiej subkultury hip-hopowej (liderami subkulturowymi) w wieku 26–34 lata, zogniskowany wywiad grupowy (FGI) z 13 osobami w wieku 13–20 lat, przeanalizowano także 280 utworów muzycznych autorstwa subkulturowych liderów (raperów, DJ-ów, producentów, realizatorów studyjnych), na podstawie kategorii pola semantycznego przy założeniu hierarchiczności przekazywanych treści (wynikającego ze specyfiki funkcjonowania subkultury hip-hopowej – zachowania młodzieży subkulturowej potencjalnie stanowią odzwierciedlenie treści przekazywanych przez subkulturowych liderów). Główne założenie badawcze związane było z weryfikacją wpływu uwarunkowań procesu transmisji wartości w rodzinie i poszczególnych typów wartości na występowanie, a także skłonność do zachowań ryzykownych na polu subkultury oraz eksploracją roli aktywności twórczej w procesie rozwoju społeczno-osobowościowego (w ramach wypełniania luk w procesie transmisji wartości). Wyniki poddano metaanalizie pod kątem determinacji wejścia w struktury subkultury hip-hopowej – wyróżniono 8 zmiennych niezależnych (4 dotyczące bezpośredniego i 4 dotyczące pośredniego wpływu) – 147 wskazań, stworzono także model wyjaśniający, zawierający prezentację oddziaływania zmiennych na skali wieku jednostki, a także 6 zestawień korelacyjnych.

W ramach płaszczyzny aplikacyjnej analizie (o charakterze ewaluacyjnym) poddano rezultaty działań zapoczątkowanych w roku 2010, ze szczególnym uwzględnieniem lat 2014 i 2015.

##### 4.1. Charakterystyka terenu badań

Podział ilościowy i związany z nim rozkład aktywności subkultury hip-hopowej w Warszawie stanowi bezpośredni rezultat procesu segregacji społeczno-przestrzennej. W ramach mapy prezentującej potencjał ilościowy warszawskiej subkultury hip-hopowej zawarto 426 pozycji (stan na 19.11.2013) – najliczniej reprezentowane są Praga Południe i Mokotów, następnie Ursynów, kolejne dzielnice pod względem liczby zespołów, a także solowych wykonawców to Bemowo, Śródmieście, Bielany, Targówek, Ochota, Białołęka, Żoliborz, Ursus, Rembertów, Praga Północ, Wilanów, Włochy, Wawer, nie zidentyfikowano przedstawicieli subkultury hip-hopowej w dzielnicach Wesoła, miejscowości podwarszawskie – Izabelin, Łomianki, Legionowo, Marki, Wyszaków, Teresin, Pruszków, Nasielsk, Żyrardów, Działdowo.

Przestrzenne usytuowanie warszawskiej subkultury hip-hopowej związane jest przede wszystkim z czynnikami urbanistycznymi, głównie z nich to m.in. rodzaj miejskiej zabudowy, typ i charakter osiedli mieszkaniowych w danych dzielnicach (hip-hopowcy zauważalni są głównie w obrębie blokowisk/osiedli wielkopłytowych/gęsto zaludnionych zespołów kamienic). Kluczową rolę w obrębie poszczególnych dzielnic odgrywają osiedla o powyższej charakterystyce: Grochów i Goćław (Praga Południe), Służewiec, Służew nad Dolinką, Stary Mokotów, Czerniaków (Mokotów), Imielin, Natolin, osiedle Na Skraju (Ursynów), Jelonki, Górcze (Bemowo), Śródmieście Południowe, Muranów (Śródmieście), Stare Bielany, Chomiczówka, Wawrzyszew, Piaski (Bielany), Koło, Ulrychów (Wola), Bródno, Targówek Mieszkaniowy (Targówek), Stara Ochota, Rakowiec (Ochota), Tarchomin (Białołęka), Marymont (Żoliborz).

#### 4.2. Rezultaty badań terenowych

Wnioski z jakościowych badań terenowych warszawskiej subkultury hip-hopowej, w odniesieniu do funkcjonalnych i prewencyjnych elementów jej działalności w kontekście oddziaływania czynników ryzyka zostały już zaprezentowane w ramach poprzednich opracowań (zob. np. Łukaszewski 2014: 225–230, tenże 2015: 141–211, 237–244). W tym świetle warto przytoczyć jedynie ich skrótową syntezę:

- zakres prospołecznej działalności zwiększa się wprost proporcjonalnie do pozycji w strukturach subkulturowych, a także doświadczenia i osiągnięć w aktywności twórczej na polu muzyki rap (największy zanotowano wśród liderów subkulturowych);
- wraz ze wzrostem indywidualnego znaczenia aktywności twórczej (jej profesjonalizacją, instytucjonalizacją) zmniejsza się oddziaływanie czynników ryzyka, następuje wyjście poza stricte subkulturowe wzorce percepcji;
- zachowania i postawy prospołeczne wykraczające poza struktury subkulturowe ewoluują w stronę instytucjonalizacji w postaci tworzenia i wspierania organizacji trzeciosektorowych.

Poszczególne subkultury w określonych przypadkach mogą być traktowane jako miejsce „pozytywnego”, alternatywnego przystosowania do społeczeństwa (poprzez ich spójność, zorganizowanie, zapewnianie interpersonalnego wsparcia, respektowanie normy wzajemności). Potencjał przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu zauważyć można na poziomie internalizacji norm i wartości subkulturowych, a zatem zmiany wyznaczników normatywnych z kontroli zewnętrznej na kontrolę wewnętrzną („do wewnątrz”). A. Etzioni wymienia w tym kontekście trzy rodzaje kontroli społecznej – opartą na przymusie, opartą na przewidywanym zysku i normatywną (zob. Kossowska 1998: 186). W odniesieniu do grup subkulturowych podstawowy typ kontroli to kontrola normatywna (najskuteczniejsza, związana z emocjonalną akceptacją zasad funkcjonowania grupy i wyznaczników stylu życia), a także kontrola oparta na swoiście pojmowanym zysku (w oparciu o członkostwo w grupie i jej zasoby).

Powyższe zależności związane są oczywiście z kluczowym zastrzeżeniem – koniecznością niwelowania występowania zachowań ryzykownych – we „wzmacnianie” aspektów prospołecznych winny włączyć się również instytucje publiczne.

#### 4.3. Determinacje wejścia w struktury warszawskiej subkultury hip-hopowej

Rezultaty drugiego z procesów badawczych podzielono zgodnie ze strukturą badanej próby na tendencje zidentyfikowane w ramach podgrupy młodzieży subkulturowej, a także podgrupy liderów subkulturowych (zob. w tym kontekście m.in. Łukaszewski 2014: 121–141).

Wśród młodzieży subkulturowej pierwsze miejsce w zakresie determinacji wejścia w struktury subkulturowe zajmują bunt i kontestacja. Wśród liderów subkulturowych przeważa natomiast akcesja do grupy subkulturowej związana z poszukiwaniem indywidualnych środków ekspresji, wyrazu. Podział w zakresie determinacji związany jest z wiekiem, a także przede wszystkim z etapem rozwoju artystycznego i etapem samoświadomości. Ów etap pozwala liderom subkulturowym na dostrzeżenie innych niż buntownicze i frustracyjne wzorców działalności, przy podążaniu w stronę tzw. kontestacji alternatywnej, natomiast dla przedstawicieli niepublicznych inicjacja subkulturowa to wyraz buntu (związany oczywiście z procesem

adolescencji). Potwierdza to duża liczebność wskazań zmiennej „konflikt międzypokoleniowy” wśród niepublicznych przedstawicieli subkultury hip-hopowej i jej szczątkowa reprezentacja wśród liderów subkulturowych. Subkulturowa młodzież podlega oddziaływaniu czynników o charakterze ściśle interakcyjnym, związanych z etapem adolescencji, rozwojem społeczno-osobowościowym, takich jak przede wszystkim: wpływ znajomych, rówieśników, starszego rodzeństwa, bunt i frustracja, konflikt międzypokoleniowy. Liderzy subkulturowi podlegają natomiast obecnie oddziaływaniu czynników o charakterze indywidualnym, świadomościowym, wolicjonalnym, z których podstawowy to poszukiwanie środków wyrazu/ekspresji.

Podział na płaszczyźnie postrzegania aktywności subkulturowej trafnie obrazują następujące wypowiedzi badanych, przedstawicieli subkulturowej młodzieży: „(...) znaczy w sumie od dzieciństwa no życie daje w kość, po prostu przez to chcę wyrazić siebie, to co czuję, to co mam w głowie, jak myślę na dany temat i mogę się właśnie przez to podzielić z innymi” (Robert, 16 lat), „Poprzez moją ciężką sytuację rodzinną zainteresowała mnie ta muzyka (...) rap ma w swoich tekstach wartości życiowe, wskazówki, doświadczenia, ludzie, którzy robią to, dzielą się na pewno tym co przeżyli” (Borek, lat 20). Symptomatyczna jest w tym kontekście retrospektywna wypowiedź badanego, który przekroczył już wiek młodzieżowy, na temat początków własnej aktywności subkulturowej: „Inspirowane, wiesz, gangsterskim życiem blokowym oczywiście, jak tam j.. policja spisała, wiesz, takie typowe problemy nastolatka” (Żmuda, lat 27).

Liderzy subkulturowi prezentują natomiast zdecydowanie szerszy horyzont percepcji, ogniskując postrzeganie własnej działalności wokół możliwości samorealizacji: „(...) zaczął się właśnie ten punk rock, czyli tam etap tego buntu, tutaj miałem gitarę, grałem na gitarze, miałem zespół, ten zespół się rozpadł (...) już wiedziałem wtedy, że, k..., że hip-hop jest tylko dla mnie ratunkiem (...) piszemy mądry tekst, taki, żeby się z nim utożsamić, ktoś zrobi nam bit, albo pójdziemy do kogoś, zrobimy razem ten bit, i walimy to do mikrofonu (...) wiesz, ta muzyka dała taką alternatywę, że przez swoją prostotę dała możliwość zostania artystami, wiesz, sporej grupie ludzi” (Vienio, lat 34), „(...) zacząłem też poznawać świat muzyczny w innych, że tak powiem, obszarach i innych artystów, z którymi zacząłem powoli współpracować (...) dzięki internetowi mogę współpracować z ludźmi z Izraela, z Angoli i gdziekolwiek sobie nie wymyślę” (Marek „Maro”, lat 29).

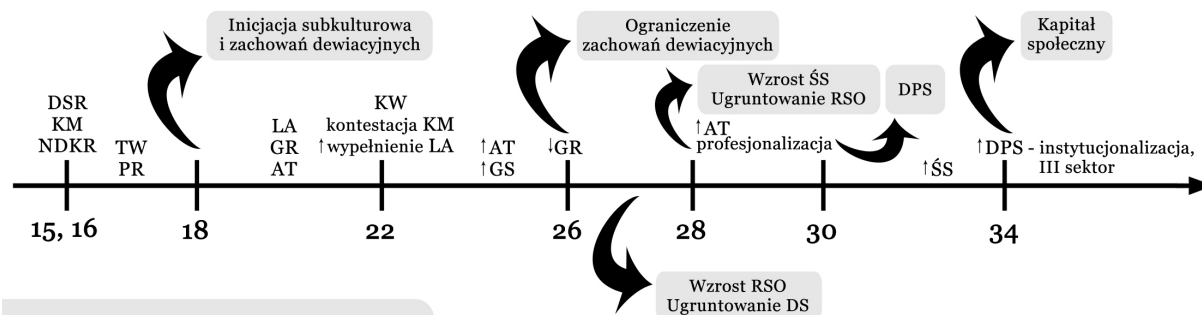
#### 4.4. Model wyjaśniający funkcjonowanie warszawskiej subkultury hip-hopowej

Przedstawiony niżej model wyjaśniający funkcjonowanie warszawskiej subkultury hip-hopowej posiada liniowy charakter związany ze ścisłym oparciem prezentacji zależności między poszczególnymi zmiennymi na uzyskanych wynikach badań w ramach 44 wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami warszawskiej subkultury hip-hopowej (zob. w tym kontekście Łukaszewski 2015: 237–244). Dostosowanie poszczególnych oddziaływań do skali wieku jednostki stanowi zatem zobrazowanie i przybliżenie tendencji, a nie ściśle precyzyjny pomiar. Istnieje duże prawdopodobieństwo, iż przy ponownym doborze próby i panelowym zestawieniu wyników przedziały wiekowe mogłyby zauważalnie różnić się od obecnie wyznaczonych. Cel owego modelu to jednak rekonstrukcja dynamiki zmian zaangażowania subkulturowego na skali wieku jednostki, a poszczególne przedziały wiekowe pełnią jedynie funkcję orientacyjną, porządkową.

W wieku 15–16 lat przy wpływie dezintegracji środowiska rodzinnego i niedostatecznej kontroli rodzicielskiej dochodzi do rozwoju konfliktu międzypokoleniowego. Pomiędzy 15. a 18. rokiem życia transmisja wartości w rodzinie (i ich internalizacja przez jednostkę) ograniczana jest postawami rodziców sprzecznymi z przekazywanym wzorem osobowym. Przypuszczalnie najpóźniej w wieku 18 lat dochodzi do inicjacji subkulturowej oraz inicjacji na polu zachowań dewiacyjnych, między 18. a 22. rokiem życia zauważalna jest luka aksjologiczna wypełniana przez grupę rówieśniczą i aktywność twórczą. Najpóźniej w wieku 22 lat dochodzi do konfliktu pomiędzy wartościami uznawanymi a odczuwanymi, przejawiającego się m.in. w kontestacji kultury masowej. Pomiędzy 22. a 26. rokiem życia wzrasta znaczenie aktywności twórczej i grupy subkulturowej stanowiącej jej płaszczyznę (pole rozwoju). W okolicach 26. roku życia zmniejsza się oddziaływanie grupy rówieśniczej, co w łączności z wyżej przedstawionymi czynnikami prowadzi do ograniczenia zachowań dewiacyjnych. W konsekwencji pomiędzy 26. a 28. rokiem życia wzrasta zakres rozwoju społeczno-osobowościowego i ugruntowana zostaje prorozwojowa definicja sytuacji. Stały wzrost znaczenia aktywności twórczej i jej profesjonalizacja prowadzi w okolicach 28. roku życia do wzrostu świadomości

społecznej i ugruntowania rozwoju społeczno-osobowościowego. Pomiędzy 30. a 34. rokiem życia rozwijana jest działalność prospołeczna, stale wzrasta również społeczna świadomość. W okolicach 34. roku życia poszerzenie zakresu działalności prospołecznej prowadzi do jej instytucjonalizacji na polu trzeciego sektora, co w konsekwencji umożliwi wypracowywanie i rozwój kapitału społecznego.

### ZAANGAZOWANIE SUBKULTUROWE I ZACHOWANIA DEWIACYJNE NA SKALI WIEKU JEDNOSTKI (WYBRANE ZMIENNE)



#### WYKAZ SKRÓTÓW:

KM - konflikt międzypokoleniowy; kultura masowa  
 DSR - dezintegracja środowiska rodzinnego  
 NDKR - niedostateczna kontrola rodzicielska  
 PR - postawy rodziców związane z przekazywanym wzorem osobowym  
 TW - transmisja wartości  
 LA - luka aksjologiczna  
 GR - grupa rówieśnicza  
 AT - aktywność twórcza  
 KW - konflikt między wartościami uznawanymi i odczuwanymi  
 GS - grupa subkulturowa  
 ŚS - świadomość społeczna  
 DPS - działalność prospołeczna  
 DS - prorozwojowa definicja sytuacji  
 RSO - rozwój społeczno-osobowościowy

#### 4.5. Subkultury kontestacji alternatywnej jako zaawansowany etap aktywności subkulturowej

W świetle zróżnicowania form subkulturowej aktywności, a także w odniesieniu do przytoczonych rezultatów autorskich eksploracji należy stwierdzić, iż pojęcie subkultury będzie adekwatne przede wszystkim do wczesnego etapu „poszukiwań alternatywnych”. Pojawia się w związku z tym potrzeba wytworzenia kategorii właściwej dla opisu zaawansowanego (zinstytucjonalizowanego czy też profesjonalizowanego) etapu ewolucji subkulturowej aktywności. Jedną z propozycji stanowi właśnie kategoria subkultur kontestacji alternatywnej – stanowią one etap rozwoju (punkt quasi-finalny) aktywności subkulturowej, nie podlegają zaawansowanej konformizacji/komercjalizacji w ramach kultury dominującej i kultury masowej. Subkultury te zajmują pejoratywne stanowisko w zakresie normatywizacji zachowań dewiacyjnych (w przeciwieństwie do wczesnego etapu aktywności subkulturowej).

Prezentacja zaangażowania subkulturowego na skali wieku jednostki wskazuje również, iż subkultury kontestacji alternatywnej nie stanowią nowej formy zjawisk subkulturowych, będąc jednocześnie zaawansowanym etapem funkcjonowania poszczególnych subkultur, wśród których na wcześniejszych etapach aktywności zauważalne są prospołeczne elementy działalności. W wyniku przeniesienia ciężaru aktywności na działania o charakterze prorozwojowym i prospołecznym stają się przedmiotem społecznej normatywizacji, stanowiąc czynnik kształtowania ładu społecznego i potencjalny zaczątek reformatorskiego ruchu społecznego. W kontekście konstytuowania mechanizmów adaptacyjnych jednostek i grup analizowany etap rozwoju funkcjonowania danych subkultur związany jest z instytucjonalizacją przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu (zarówno w odniesieniu do członków subkultury, jak i społeczności lokalnej, a także szerszej pojmowanego otoczenia społecznego). Należy oczywiście zastrzec, iż etap subkultury kontestacji alternatywnej



może wystąpić jedynie w przypadku subkultur rozwijających struktury twórcze, zaangażowanych na polu kontestacji alternatywnej.

#### 4.6. Analiza treści utworów muzycznych

Teksty liderów warszawskiej subkultury hip-hopowej zawierają symboliczne odniesienia do aktywności twórczej jako „nowej drogi wyjścia z chaosu” (WWO – *Nowa droga*) w „miejskim bagnie” (Molesta Ewenement – *Miejskie bagno*). W ramach zawartości treściowej utworów autorstwa podopiecznych KM „Alternatywa” (młodzieży subkulturowej) pochodzących z najważniejszej z dotychczasowych płyt wyróżnić można trzy podstawowe zakresy:

- treści kontestacyjne (10 utworów);
- treści prorozwojowe (9 utworów);
- treści tożsamościowej i prospołecznej (12 utworów).

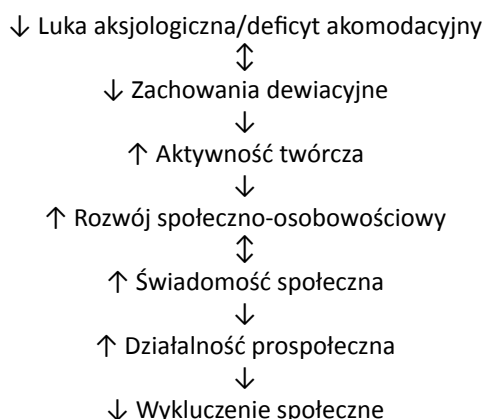
Blok kontestacyjny zogniskowany jest głównie wokół sprzeciwu wobec uwarunkowań życia codziennego, takich jak m.in. trudności związane z wypracowywaniem statusu materialnego, marginalizacji i wykluczenia społecznego w miejscu zamieszkania – „narkotyki – tym żyje nasza okolica, tanie dziwki zawsze na szybko do użycia, wódy litry nawyki Muszłowej, Rozłogi – to te nawyki, młodzieży trudnej, blokowej” (Scroot/Kamis – *„Zamknięty” ft. Marti*), zachowań dewiacyjnych w formie patologii w miejscu zamieszkania – „na 48 światło w domu było zgaszone, prąd nam wyłączyli, w pewnym momencie poczułam na swojej szyi dłoń przyciśnięta do szafy” (Luna – *Bez kija nie podchodź*).

Blok prorozwojowy zogniskowany jest głównie wokół podkreślania potrzeby indywidualnego rozwoju – „(...) stanę przed mikrofonem i będę widział uniesione dłonie, choć wielu wróżyło mi koniec” (Studio Projekt – *Alternatywa*), rozwoju świadomości społecznej w oparciu o antywartości, przy jednoczesnej internalizacji aktywności twórczej jako płaszczyzny osiągnięcia awansu społecznego – „jak wielu innych dzieciaków z przeróżnych rodzin wyrwałem się spod bloku i zacząłem rap robić (...) możesz nie umieć nic i być ignorowanym albo zadbać o lepsze jutro kreując je z nami” (Poeta, Rodak, Igor EKV – *Kreujcie Swoją Przyszłość*).

Blok tożsamościowy/prospołeczny z manifestacją wartości patriotycznych, a także podkreśleniem konieczności wzajemnej pomocy i solidarności grupowej.

#### 4.7. Model strategii przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

Powyższe analizy umożliwiają wyakcentowanie czynników związanych z przeciwdziałaniem wykluczeniu społecznemu na polu warszawskiej subkultury hip-hopowej i ich kodyfikację w ramach modelu odwzorowującego ów proces.



Wypełnianie przez grupę subkulturową (przy ograniczeniu wpływu grupy rówieśniczej) luki aksjologicznej, a także niwelowanie deficytu akomodacyjnego prowadzi do zmniejszenia zakresu zachowań dewiacyjnych (ryzykownych). W związku z tym zwiększa się zakres aktywności twórczej (na polu subkultury), co

w konsekwencji prowadzi do rozwoju społeczno-osobowościowego, a także zwiększenia zakresu świadomości społecznej. Zaawansowany poziom świadomości społecznej umożliwia podejmowanie działań o charakterze prospołecznym. W rezultacie zniwelowaniu ulegają czynniki determinujące wykluczenie społeczne zarówno w perspektywie jednostkowej (aktywnego aktora społecznego), jak i grupowej (działania na rzecz innych członków subkultury, lokalnej społeczności i szerzej pojmowanego społecznego otoczenia).

### 5. Płaszczyzna aplikacyjna

Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli interakcyjnego ujęcia socjologii H. Blumer stwierdził, iż „rzeczywistość istnieje w świecie empirycznym, a nie w metodach stosowanych do jego poznawania” (Blumer 1969: 27–28). Owa konstatacja posiada zdecydowanie utylitarny charakter w odniesieniu do logiki analizy subkultur. Sfera praktyczna stanowi w tym przypadku podstawową weryfikację rezultatów badań empirycznych, a także samych założeń eksploracji badawczych (przy strukturze działania korespondującej z tzw. teorią ugruntowaną). Proces badawczy oparty na kombinacji metod i narzędzi (związanych z zaawansowaną operacjonalizacją, służącą precyzji pomiarowej) nie zastąpi możliwości bezpośredniej obserwacji specyfiki i dynamiki funkcjonowania subkultur czy też partycypacji w aktywności owych grup.

Koncepcja podejmowanych działań trzeciosektorowych oparta jest na wykorzystywaniu roli aktywności twórczej w budowaniu alternatywy dla czynników ryzyka dewiacyjnego. Dzięki rozwijaniu indywidualnych zdolności i kompetencji muzycznych dochodzi do zainicjowania rozwoju społeczno-osobowościowego. Przy równoległym zogniskowaniu wokół rozwiązywania problemów związanych z funkcjonowaniem społeczno-emocjonalnym, zaniżoną samooceną i zaburzonym łańcem ewaluatywnym możliwa staje się trwała zmiana definicji sytuacji.

W programach „Alternatywa dla młodzieży” i „Alternatywa daje rozwój” realizowanych w latach 2014 i 2015 w Klubie Młodzieżowym „Alternatywa” uczestniczyły (bezpośrednio) 144 osoby (2014) i ponad 150 osób (2015) (liczba tzw. beneficjentów pośrednich to ok. 80 tys. osób – widzowie kanału Fundacja TV, promowanych teledysków, upublicznianych utworów, społeczność lokalna zamieszkała w okolicach powstałych murali rewitalizujących przestrzeń miejską). Program obejmował m.in. zajęcia muzyczne (realizacja nagrań w Studiu Projekt), zajęcia sportowe (sztuki walki, streetworkout), zajęcia plastyczne (graffiti/streetart), spotkania z „żywą historią” – projekt Pokolenie Własnych Ścieżek, trening umiejętności społecznych (wypracowywanie funkcjonalnych sposobów adaptacji do rzeczywistości). Wśród stałych uczestników programu (adolescentów, warszawskich hip-hopowców, będących uprzednio na zaawansowanym etapie dewiacyjnej „kariery”) zmiana definicji sytuacji wpłynęła na przeniesienie ciężaru aksjologicznego z czynników ryzyka dewiacyjnego na rozwój społeczno-osobowościowy, a także w określonych przypadkach (zależnie od etapu rozwoju osobowego) pomoc społeczności lokalnej. Zmiana wyznaczników egzystencjalnych podopiecznych pozwoliła na zrealizowanie 8 płyt długogrających (LP), 14 teledysków, 5 murali rewitalizujących miejską przestrzeń, koncertu charytatywnego na rzecz osób pozostających w trudnej sytuacji zdrowotnej (160 uczestników).

#### 5.1. Zasięg oddziaływania

W sytuacji petryfikacji (na poziomie dużych i wielkich miast) wzorców społeczeństwa sieciowego (Castells 2011) szczególnie adekwatne wydaje się wykorzystanie w ramach analizy zasięgu oddziaływania programów readaptacyjnych narzędzi SNA (social network analysis, w ujęciu tzw. virtual social network analysis) przy zogniskowaniu wokół mediów społecznościowych, adresów URL etc. (zob. m.in. Scott 2013, D’Andrea, Ferri, Grifoni 2010: 3–26). W wyniku wykorzystania tych narzędzi uzyskano następujące rezultaty zasięgu najpopularniejszego utworu uczestników działań Klubu Młodzieżowego, zamieszczonego w serwisie Youtube (Studio Projekt – „Alternatywa”):

- ponad 6 tys. odsłon;
- 483 polubienia;
- 153 udostępnienia;
- 132 komentarze;

- 4 tweety.

W odniesieniu do całości subkultury hip-hopowej w Warszawie należy stwierdzić, iż:

- aktywność twórczą na polu muzyki rap przejawia w Warszawie minimum tysiąc osób (realna liczba poprzez anonimowość wielu wykonawców jest zapewne zdecydowanie większa);
- liczba stale zaangażowanych odbiorców oscyluje wokół 40–50 tys. (sprzedaż płyt, widzowie kanałów internetowych wytwórni muzycznych, widzowie podczas koncertów);
- subkultura hip-hopowa stała się dla warszawskiej młodzieży płaszczyzną adaptacji alternatywnej wobec tradycyjnych agend socjalizujących i instytucji wychowawczych (zob. Łukaszewski 2015: 47).

## 5.2. Wnioski aplikacyjne

Przedstawione efekty aplikacji wyników badań na pole praxis wskazują, iż potencjał przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu w zakresie aktywności subkultury hip-hopowej w Warszawie w odniesieniu do przedstawionej struktury działania umożliwia instytucjonalizację strategii prewencyjnej. W świetle podziału subkultury na jednostki przejawiające aktywność twórczą, a także te pozostające w strukturach subkulturowych w roli organizatorów, promotorów, słuchaczy utworów i sympatyków danych składów (hip-hopowe określenie zespołu wykonującego muzykę rap), należy stwierdzić, iż oddziaływanie może posiadać następujące płaszczyzny:

- bezpośrednią – związaną z partycypacją w wyżej wymienionych działaniach;
- pośrednią – związaną z internalizacją treści przekazywanych na polu poszczególnych wytworów subkultury, a także możliwą reprodukcją przekazywanego wzoru osobowego (w zależności od zakresu internalizacji).

Warto przytoczyć w tym kontekście rezultaty badań J. Heckmana (laureata Nagrody Nobla) twierdzącego, iż w procesie rozwoju społeczno-osobowościowego młodych jednostek „najważniejsze są umiejętności nie poznawcze, ale miękkie, czyli wiara w siebie, świadomość, że może mi się udać, pozytywna samoocena, czyli poczucie, że jest się dobrym, oraz umiejętność skoncentrowania uwagi”. Według W. Warzywody-Kruszyńskiej „zasadniczą sprawą jest pokazanie tym dzieciom, że istnieje inny świat i że one same mogą w tym świecie znaleźć dla siebie miejsce” (<http://www.tygodnikprzeklad.pl/biedne-dziecko-nie-jest-dopust-bozy-rozmowa-prof-wielislawa-warzywoda-kruszynska>, dnia 06.01.2016). Możliwość prorozwojowej aktywności na polu subkultury wydaje się w powyższym świetle kluczowa.

Warunek *sine qua non* zaawansowanej skuteczności działań niwelujących zakres społecznej ekskluzji stanowi jednak wsparcie subkulturowych struktur przez sektor administracji publicznej, przy szczególnej roli samorządu terytorialnego. Konieczny jest zatem międzysektorowy dialog (szczególnie między trzecim sektorem a samorządem) oparty na diagnozie społecznych potrzeb, uwzględniający wykorzystanie zasobów społeczności lokalnej. Dzielnicowe i subkulturowe zróżnicowanie rodzi potrzebę ewaluacji adekwatności podejmowanych działań. W związku z tym dany teren, określone otoczenie i kontekst społeczny winny stanowić podstawę weryfikacji trafności wykorzystywanej strategii.

## Bibliografia/Bibliography

- Bąk T. (2008), *Współczesne uwarunkowania kreacji subkultur młodzieżowych*, Warszawa, Wydawnictwo UKSW.
- Berzano L, Genova C. (2015), *Lifestyles and Subcultures: History and a New Perspective*, New York, Routledge.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism*, New York, Prentice-Hall.
- Blush S. (2010), *American Hardcore. A Tribal History*, Port Townsend, Feral House.
- Broda-Wysocki, P. (2012), *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Warszawa, IPiSS.
- Castells M. (2011), *The Rise of The Network Society: The Information Age: Economy, Society and Culture*, Oxford, Blackwell Publishing.

- D'Andrea A., Ferri F., Grifoni P. (2010), *An Overview of Methods for Virtual Social Networks Analysis*, [w:] Abraham A., Hassanien A., Snášel V. (red.) *Computational Social Network Analysis: Trends, Tools and Research Advances*, London, Springer.
- Dudała J. (2004), *Fani-chuligani. Rzecz o polskich kibolach*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Frieske K. (2005), *Společne wykluczenie: o nicowaniu pojęć*, [w:] Golinowska S., Tarkowska E., Topińska I. (red.) *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania – metody – wyniki*, Warszawa, IPiSS.
- Fromm E. (2012), *Mieć czy być?*, Poznań, Rebis.
- Gallino L. (2012), *La lotta di classe dopo la lotta di classe*, Bari, Laterza.
- Gelder K. (2007), *Cultural Histories and Social Practice*, London, Routledge.
- Golinowska S., Broda-Wysocki P. (2005), *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społeczne. Przegląd ujęć*, [w:] Golinowska S., Tarkowska E., Topińska I. (red.) *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania – metody – wyniki*, Warszawa, IPiSS.
- Haenfler R. (2006), *Straight Edge: Clean-living Youth, Hardcore Punk, and Social Change*, New Brunswick, Rutgers University Press.
- Haenfler R. (2014), *Subcultures: The Basics*, New York, Routledge.
- Jałowiecki B. (2006), *Czy Warszawa staje się miastem trzeciego świata?*, „Studia Regionalne i Lokalne” 4: 52–53.
- Jędrzejewski M. (1999), *Młodzież a subkultury*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kossowska A. (1998), *Zachowania dewiacyjne w świetle kontroli społecznej*, [w:] Bałandynowicz A., Gruszczyńska B., Porowski M., Pytka L., Rowicka D. (red.) *IPSiR dzisiaj*, Warszawa, Wydawnictwo UW.
- Larkin C. (2011), *The Encyclopedia of Popular Music*, London, Omnibus Press.
- Łukaszewski B. (2014), *Subkultury młodzieżowe – dewiacja czy kapitał społeczny? Eksploracja i aplikacja wyników badań na przykładzie warszawskiej subkultury hip-hopowej*, „Normy, Dewiacje i Kontrola Społeczna” XV(2014): 211–235.
- Łukaszewski B. (2014), *Determinacje wejścia w struktury subkulturowe na przykładzie warszawskiej subkultury hip-hopowej*, „Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej” 8(2014): 121–141.
- Łukaszewski B. (2015), *Wzajemne zależności pomiędzy czynnikami nierówności społecznych w przestrzeni miejskiej. Subkultury młodzieżowe, segregacja społeczno-przestrzenna, gettoizacja, wykluczenie społeczne*, [w:] Wołk A., Potasińska A. (red.) *Nierówności społeczne we współczesnym świecie*, Warszawa, Wydawnictwo UKSW.
- Łukaszewski B. (2015), *Warszawski hip-hop w kontekście środowiska rodzinnego*, Toruń, Adam Marszałek.
- Palczyński T. (1997), *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*, Kraków, Nomos.
- Scott J. (2013), *Social Network Analysis*, London, SAGE Publications.
- Shapiro P. (1999), *Drum 'n' Bass: The Rough Guide*, London, Rough Guides Ltd.
- Truskowska J. (2014), *Self-help groups – a social support phenomenon*, [w:] Kardis K., Kardis M. (red.) *Zbornik religionistických a sociologických štúdií*, 1/2014, Prešov, Prešovská univerzita v Prešove Gréckokatolícká teologická fakulta.
- William J.P. (2011), *Subcultural Theory: Traditions and Concepts*, Cambridge, Polity Press.
- Źródło internetowe: <https://www.youtube.com/TheMetalheadzTV>, [dostęp: 02.01.2016].
- Źródło internetowe: <http://www.tygodnikprzeglad.pl/biedne-dziecko-nie-jest-dopusz-bozy-rozmowa-prof-wielislawa-warzywoda-kruszynska>, [dostęp 06.01.2016].
- Źródło internetowe: <http://blog.surgepolonia.pl/2013/10/hip-hop-moje-osiedle-czy-nasza-ojczyzna/>, dnia 02.01.2016.
- Źródło internetowe: [metalheadz.co.uk](http://metalheadz.co.uk), [dostęp: 02.01.2016].